

A HELLENISZTIKUS TÖRTÉNETÍRÁS MŰHELYÉBŐL

I

BÉSSOS ÉS METTIUS

A Gaugaméla után Dareioszt magával hurcoló, majd helyette nagykirályként fellépő Béssos végének leírásában forrásaink fölöttébb eltérnek egymástól. Arrianos koronatanúként hivatkozik Béssos foglyulejtőjére, Ptolemaiosra (II. 29—30), mint aki Alexandros parancsára lemeztelenítve, bilincsel a nyakában állította ki foglyát az út szélére (30,3); a király maga vont a felelősségre a hűtlen bitortlót, majd megkorbácsoltatta és hírnökkel hirdettette ki gyalázatát (30,5); ezután Baktrába küldte, hogy végezzék ki (*ibid.* οὕτως αἰκισθεὶς ἀποπέμπεται εἰς Βάκτρα ἀποθανούμενος). Arrianos (*ibid.*) külön megjegyzi, hogy Aristobulos (a másik hiteles forrás) milyen apró részletben tér el Ptolemaios előadásától. A tárgyalás a zariaspai téli szálláson folytatódott (Arr. IV. 7,3): itt Alexandros a makedón hadnép gyűlése előtt megcsókította az árulót (τήν τε ὄϊνα Βήσσον ἀποτμηθῆναι καὶ τὰ ὄτα ἄκρα ἐκέλευσεν), majd Ekbatanába vitette, ὡς ἐκεῖ ἐν τῷ Μήδων τε καὶ Περσῶν ξυλλόγῳ ἀποθανούμενον. Visszatekintésében (*ibid.*) Arrianos «nem dicséri» Béssos «túlzott büntetését» és barbárságnak minősíti az orr- és fülcsonkítást; magáról a kivégzésről többet nem beszél.

Curtius Rufus az elfogás körülményeit kalandosabbra színezte (VII. 5,22—26), az elővezetést és kihallgatást beszédekkel élénkítette (37—38). Előadása több pontban egyezik a Ptolemaios-hagyománnyal (36 *perductus est Bessus non vinctus modo, sed etiam omni velamento corporis spoliatus*), más részletek viszont itt bukkannak fel először, pl. 40: (*Alexander iussit tradi Bessum ei (sc. fratri Darei),¹ ut cruci adfixum mutilatis auribus naribusque sagittis configerent barbari adservarentque corpus, ut ne aves quidem contingerent*, — vagyis a megcsókítás és keresztrefeszítés gyalázatát még a temetelenség is fokozza. Egy későbbi mondat sem árul el többet (VII. 10,10): . . . *Bactra pervenit; inde Bessum Ecbatana duci iussit, interfecto Dareo poenas capite persoluturum*.

A keresztrefeszítést a Nagy Sándor-regény szerkesztője is megfelelőnek találta, mindenesetre megtoldotta az agyafúrt hős gátlástalanságával. A regényes változatok szerint ugyanis csak akkor sikerül Dareios gyilkosait elfogni, amikor Nagy Sándor megesküszik az anyja életére, hogy a jelentkezőket «felmagasztalja» (Hist. Alex. Magni e cod. A ed. Kroll, p. 95,16 — ὄμνυμι μητρὸς σωτηρίαν, ὡς περιφανεστάτους αὐτοὺς πᾶσιν ἀνθρώποις ποιήσω, e cod. L ed. van Thiel, II. 21, 8 ὄμνυμι . . ., ὅτι ἐπισήμους αὐτούς καὶ περιφανεῖς π.ἄ. ποιήσω), majd a jutalom reményében jelentkező Béssost és Ariobarzanést Dareios sírja mellett keresztre feszítetteti. Hiába hivatkoznak a király esküjére,

¹ Vö. Iust. XII. 5, 11 *quem in ultionem perfidiae excruciantur fratri Darei tradidit*.

hiszen *azt* váltotta valóra: megfeszítve valóban mindenki *felnéz* reájuk, *περιφανείς και διάσημοι ἔσονται πᾶσιν ἀνθρώποις*. Jellemző «találékonyság», — jellemző arra a valószínűleg alexandriai közönségre, amelynek szemében ez a hős volt az igazi.²

Béssos elfogásának Diodórosz kompilációjában olvasható változata (XVII. 83,7—8) nagyjából egyezik az Aristobulos-félével (Arr. l.c.), a továbbiakban viszont újabb vonásokat találunk (83,9): a király bőkezűen megajándékozta Béssos kiszolgáltatóit, az árulót pedig átadja Dareios testvérének és rokonainak, hogy álljanak rajta bosszút, *οἱ δὲ πᾶσαν ὄβριον και αἰκίαν προσενεγκάμενοι και τὸ σῶμα κατὰ λεπτὸν συγκόψαντες τὰ μέλη διεσφενδόνησαν*, — a Budé-kiadáshoz csatolt fordítás (P. Goukowsky) szerint: «... ils coupèrent son corps en petits morceaux qu'ils dispersèrent avec des frondes.» A jegyzetben (p. 238) utalást találunk Curtius Rufusra (VII. 10,10) és Arrianosra (IV. 7,3); olvashatjuk, hogy Béssos pere Baktriában folyt le 329/8 telén, a kivégzés pedig Ekbatanában történt. Látszólag tehát minden tisztázva volna, legfeljebb a furcsa paritizálásom akad fent a figyelmes olvasó.

Διασφενδονῶ ugyanis *nem* a.m. «disperser avec des frondes», hanem általában «auseinanderschleudern, sprengen», «scatter as by a sling» (Liddell—Scott), szenvedőben «to be scattered in all directions», mint ahogy pl. Xenophón (Anab. IV. 2,3 *λίθοι φερόμενοι . . . διεσφενδονῶντο*, a görgögökre alázúditott sziklákról, amelyek lent *ezer darabra törtek szét*) vagy Plutarchos (v. Marc. 15,3 *τῶν ἀνδρῶν ἀπορομφθέντων και διασφενδονηθέντων*, az Archimédész gépezetével a magasba emelt hajókból *szanaszét aláhulló* emberek «borzasztó látványáról») írja. De így használta a simplex igét Euripidész is (Phoen. 1182—) a villám sújtotta Kapaneus testének kalimpálására és *szertehullására*: *ἐκ δὲ κλιμάκων ἔσφενδονᾶτο χωρὶς ἀλλήλων μέλη, κόμαι μὲν εἰς Ὀλυμπον, αἶμα δ' ἐς χθόνα, χεῖρες δὲ και κῶλ' ὡς κύκλωμ' Ἰξίονος εἰλίσσετο . . .*

Ha azonban valaki egyszer Béssos csúfos kivégzésével kapcsolatban ezt a túlságosan szemléletes igét használta, félreértést idézhetett elő már az ókori olvasók fejében és képzeletében is. Így történhetett, hogy Plutarchos valamelyik irodalmi elődje (Duris? Kleitarchos?) *megmagyarázta* a szót, ill. Béssos szörnyű végét (v. Alex. 43,6): *. . . και Βῆσσον . . . διεσφενδόνησεν, ὀρθῶν δένδρων εἰς ταῦτὸν καμφθέντων ἑκατέρω μέρος προσαρτήσας τοῦ σώματος, εἶτα μεθεῖς ἑκάτερον, ὡς ὄρηγοτο ὀρμη φερόμενον, τὸ προσήκον αὐτῷ μέρος νεύμασθαι*.

J. R. Hamilton³ gondosan felsorolja az eltérő hagyomány tényeit (ő is leginkább Ptolemaiosz felé hajlik, de azért megemlíti C. B. Welles gyanúját is,⁴ hogy ti. Ptolemaioszt alkalmasint elragadta a képzelete) és a *διεσφενδόνησεν* jelentését *helyesen* értelmezi: «dismembered, scattered as if from a sling.» Ugyanitt hivatkozik L. Pearson ötletére,⁵ amely szerint Béssos azt a büntetést szenvedte volna el, amelyet Thészeusz szabott ki Sinisre, a «fenyőhajlító» (*πιτυοκάμπτης*) útonállóra (vö. Diod. IV. 59,3; Paus. II. 1,3—). Valószínűnek tartja Pearsonnek azt a sejtését is, hogy ez a fikció Alexandrost mint «héros-elődjeinek követőjét» lett volna hivatva szemléltetni. Minderre csak annyit jegyzünk meg, hogy Thészeusz nem szerepel Nagy Sándor mítikus példa-

² Vö. A. Ausfeld: Der griech. Alexanderroman. Leipzig 1907. 237; W. Kroll: RE «Kallisthenes» 1711; R. Merkelbach: Die Quellen des griech. Alexanderromans. München 1954.

³ A plut. Alex.-életrajzhoz írott kommentárjában (Oxford 1969), 115.

⁴ Misc. Rostagni. Torino 1964. 109.

⁵ L. Pearson: The lost histories of Alex. the Gr. New York—London 1960. 10.

képei (Achilleus, Héraklés, Dionysos) között, és hogy a «fenyőhajlítás» különben is esetleg nem Théseusra, hanem a rabló Sinisre emlékeztethette volna az utókort.⁶ Nagyjából látjuk továbbá azt is, hogy a képzelet nem Ptolemaiost, hanem azokat a regényes-kalands történetírókat ragadta el, akiknek túlzásai ellen már ő — mint a nagy király közvetlen kíséretének volt tagja — tollával is fellépett.

Nyilván a *διεσφενδόνησεν* igét akarta «magyarázni» az ún. «Metzi epitomé» ide vonatkozó (14) szakasza is: *ex eo (sc. agro Sogdiano) in Bactriam pervenit et Bessum . . . suspensum Persarum more fundis necavit.*⁷

Odáig jutottunk, hogy Bessos kivégzésének hiteles módját *nem* ismerjük. Legfeljebb találgathatunk a forrásainkban kiszínezett vagy később gyanított módzatok között. Hamilton a karóbahúzást — «a Persian punishment» — tartja legvalószínűbbnek, aligha megfellebbezhetetlenül. Tény az, hogy a perzsa — mint általában az ókori keleti — szakközegek ijesztően változatos megoldásokat voltak képesek kiagyalni. Ebből a szempontból is tanulságos Plutarchos Artaxerxés-életrajzának példatára: az egyik szerencsétlent tíz napon át csigázzák (*στρεβλοῦν*), utána kivájják a szemét, a fülébe meg forró ólmot öntenek, míg csak ki nem múlik (14); elképzelhetetlenül borzalmas lehetett a «teknő közé tétel» (16,3 *σκαφενθῆναι*), de nem kevésbé rémítő a méregkeveréssel gyanúsítottak fejének szétmorzsolása (19,7 *λίθος*) sem. Plutarchos e perzsa életrajzának forrásai közt legsűrűbben a *Περσικά*-szakértő Ktésiaszt és Deinónt említi; Deinón fiával, Kleitarchossal pedig máris a hellénisztikus történetírás — Duris, Phylarchos. . . — «tragikus» korszakában, ill. gyakorlatában járunk.

Durisnak Periklés «nyers» kegyetlenségét (*ὠμότης*) elmarasztaló kitalálását — a samosi hajóparancsnokok agyonverésének szörnyűségeit — még a jámbor Plutarchos (Perikl. 28) sem hitte el. Elhitte viszont például (Themist. 31) azt a hasonlóképpen «drámai» hatáskeltés végett felkapott történetet, amelyről Thukydidés (I. 138,4) — az öngyilkosság *lehetőségének* említésén kívül — mit sem tud, de amiből Aristophanés (Eq. 83 —) már szóviccet farag: hogy ti. a perzsaverő politikus «férfiás» bikavér-ivással vetett véget életének. (Vö. Diod. XI. 58,2.) Az ismételten «férfiásnak» (81 — *ἀνδρικώτατα*) mondott halálnem mivoltát az *ἄκρατος* színbornak *ἀρσενικόν*-nal való vegyítésében fedezte fel legutóbb I. Gershevitch «The False Smerdis» c. budapesti előadásában.⁸ Nagy mestere volt az efféle fikcióknak a kyzikosi Neanthés, Fr. Leo találó jellemzése szerint «a halálnemek specialistája».⁹

A bikavér-ivás római utózőngéinek megfigyelője talán szűkebb témánk labirintusában is eligazodik. Cicero a görög és római ékesszólás történetének

⁶ A «fenyőhajlítással» kapcsolatban *H. v. Geisau* (Kl. Pauly V 208) *L. Radermacher* népmesei párhuzamaira utal; az ötletet még *K. May* is hasznosította egyik indián kalandregényében.

⁷ Az *Épit.* modern kiadása: *P. H. Thomas* (Bibl. Teubn.)² Leipzig 1966; a forráskérdéshez: *D. Geissendorfer*: *Die Quellen der Metzger Epit.* Philol. 111 (1967) 262. — A Nagy Sándor-regény hagyományozása során adódó félreértésekre tanulságos («durchaus nicht reizlos») példát hoz fel *L. van Thiel* (az L-kézirat kiadásában, Darmstadt 1974, p. XXXVII. 48): a *λ-rec.* másolója II. 20,5 *ἐλαίον*-t írt *ἐλέους* helyett, ami szerint Alex. nem a kezét tette a haldokló Dareios mellére, hogy *részvétellel* teljes szavakat szóljon hozzá, hanem *olajat* öntött rá.

⁸ *Acta Ant. Hung.* 27 (1979) 337 skk.

⁹ *Fr. Leo*: *Die griech.-röm. Biographie.* Leipzig 1901. 113.

párhuzamos vázolása során (Brut. 10,41—) úgy említi a görög—perzsa háborúk hőseit, Themistoklést, mint aki a *bellum Volscorum illud gravissimum*-ban szereplő Coriolanusszal egy időben virágzott és hasonló sorsra jutott. Mondanunk sem kell, hogy ez a párhuzam teljességgel légből kapott fantázia-termék,¹⁰ de mivel Cicero Themistoklés-képének historiográfiai változásai elválaszthatatlanok saját sorsfordulataitól,¹¹ ne zárkózzunk el szemügyrevétele elöl: *similis... fortuna clarorum virorum (sc. Themistoclis et Coriolani), si quidem uterque, cum civis egregius fuisset, ἡορῶνι ingrati ἡυλςυς iniuria (mint ő!) se ad hostes contulit, conatumque iracundiae suae morte sedavit.* Atticus «Évkönyveiben» persze nem ez áll (*aliter apud te est, Attice*), de a beszélgető partnernek megtett Atticus azért a barátja, hogy ilyen csekélységekben ne akadjon fent. Mosolyogva hozzájárul hát Cicero harmonizálási javaslatához, *quoniam quidem concessum est rhetoribus (i.e. Ciceroni) ementiri in historiis, ut aliquid dicere possint argutius* (11,42), — hiszen Kleitarchos meg Stratoklés ugyanúgy csak kitalálta (*finxit*) Themistoklés halálának körülményeit, mint Cicero most Coriolanuséit. Thukydides mindössze annyit írt róla, hogy «megbetegedvén, meghalt» (*νοσήσας τελευτᾷ*), ezek (*isti*) viszont azt állítják (vö. Schol. Bob. in Sest. 57,122 *alii vero existimaverunt...*), hogy áldozás közben egy csészébe (*patera*) fogta fel a leölt bika vérét, majd kiitta és holtan rogyott össze. Persze ezt a halált kellőképpen fel tudták ékesíteni a szónoki és tragikus művészet kellékeivel, míg *amaz* a közönséges halál semmi anyagot nem szolgáltatott a felcícomázáshoz (*hanc enim mortem rhetorice et tragice ornare potuerunt, illa mors vulgaris nullam praebebat materiam ad ornatum*).¹² Mivel hát neked úgy tetszik, hogy Themistoklés és Coriolanus sorsa mindenben egyezzek, tessék, itt a csésze (*pateram quoque a me sumas licet*), de adok én még bikát is (*praebebo etiam hostiam*), hogy Coriolanus csakugyan második Themistoklés lehessen.»

Hasonló módon színeződött olyan kalandossá például a Karthagóba visszatérő Regulus «válogatott kínzatásainak» (Cic., *De off.* III. 27,100 *exquisita supplicia*) ábrázolása;¹³ kezdjük érteni az I. liviusi decas regényes múlt-rekonstruálásából Servius Tullius halálának és meggyalázásának leírását (I. 48), és így vezet bennünket vissza az áruló Béssus «*exquisitum supplicium*»-ához Mettius Fufetius — a *κατ' ἐξοχήν* áruló — kivégzésének liviusi megörökítése (I. 28,10): *duabus admotis quadrigis in currus earum distentum inligat Mettium, deinde in diversum iter equi concitati lacerum in utroque curru corpus... portantes; avertere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos...*

Induljunk ki itt is a mértékadó modern kommentárból, az R. M. Ogilvie-éből:¹⁴ Mommsen nyomán megtudjuk, hogy Mettius kivégzésének módja «párhuzam nélkül áll» (unparalleled) a római büntetőjogban; mindenesetre továbbélt a germán törzsek gyakorlatában (Theodorik is alkalmazta); az argol szerző a korai közép-angol irodalomból is említ példát (A. Neckam: *The Owl and the Nightingale*), majd megállapítja, hogy a liviusi jelenet «nagyon régi

¹⁰ Vö. W. Schur: RE Suppl. V «Marcius Coriolanus» 655.

¹¹ Vö. H. Berthold: Die Gestalt des Themist. bei Cic. Klio 43—45 (1965) 46 skk.

¹² Az *ornare* (ill. *ornari*) igényével kapcsolatban utalunk a K. Kumaniecki-émlékkönyvben (Ciceroniana. Leiden 1975) megjelent «Cicero und Caesar» c. tanulmányunkra, 32 sk.

¹³ Vö.: Die Scholien des Hor. Bodmerianus. Acta Ant. Hung. 25 (1977) 431.

¹⁴ A comm. on Livy, B. I—V. Oxford 1965. 118 skk.

legendán alapszik» (118: is based on a very old legend). Lényegesebb összefüggéseket világít meg Ogilviének az az utalása, amely szerint a halikarnassosi Dionysios idevágó — túlzottan részletező, szónokias — leírása «hellénisztikus» jellegű (vö. III. 29,1 *οἰμωγαί*).

Igen, a római királykor regényes története is elképzelhetetlen a hellénisztikus történetírás «vívmányai» nélkül, és ez nemcsak Róma alapításának legendájára vonatkozik.¹⁵ A hét király galériája viszonylag korán kanonizálódott ugyan,¹⁶ de ha — például — Ancus Marcius «kitalálása» és Cn. Marcius Coriolanus, a büszke *arisztokrata* drámája bizonyíthatólag¹⁷ a *plebejus* Marcusok 300 körüli ambícióival függ össze, akkor a *korábbi* Tullus Hostilius legendás teljesítményének, az ősi Alba Longa meghódításának részletei is alighanem fikcióként értékelendők. Az «áruló» Mettius Fufetius története átlátszóan politikai fogtatású: dokumentálni kellett, hogy Róma hadi vállalkozásai kezdetétől fogva igazságosak voltak, a *pietas* jegyében zajlottak még az anyaváros ellenében is, és — mint Ogilvie¹⁸ megjegyzi, — az ellenséges vezért sújtó szörnyű büntetés nem cáfolja a római *clementia*-t, hanem kivételként erősíti a szabályt. Mettius kettészakításának *foedum spectaculum*-a Livius augustusi ideológiájában a szövetségi hűség megtartásának (I. 28,9 *fidem ac foedera servare*) szentségét «tanítja», még pedig a hellénisztikus történetírás spektakuláris módján.¹⁹

Amennyire nem értettünk egyet a «fenyőhajlító» Nagy Sándor *Théseus*-imitációjának feltevéssel, annyira indokoltnak érezzük a Mettius kivégzésének ábrázolásában sejthető regényes nagysándori mintakép összetevői közül az *Achilleus*-motívum kiemelését. Béssos megszégyenítő elővezetése és megcsónkítása (Arr. III. 30,5 *οὐτως αἰκισθείς*, Diod. XVII. 83,9 *αἰκία*, stb.) jellegzetesen keleti rekvizitum, és semmi köze Hektór achilleusi megcsúfolásához (Il. XXIV. 19 *ἀεικέλη*, 22 *ἀεὶκαίεν*, ugyanígy XXII. 395, 404, XXIII. 24), de Mettius meghurcolása (Enn. fr. 137 V. *tractatus per aequora campi*; Verg. Aen. VIII. 664— *raptabatque viri mendacis viscera Tullus per silvam, et sparsi rorabant sanguine vepres*)²⁰ annál inkább Achilleus bosszúját reprodukálja, éppen csak — a dramatiszáló hellénisztikus történetírás és a római annalisztika állandó gyakorlata szerint — az eredetire folyvást rálicitálva. Ezt a fokozást szemléltesse Homéros és Livius egybevetése: Tullus nem *egy* bigához, hanem *két* quadrigához kötötteti legyőzött ellenfelét; nem is halottat hurcol meg, hanem élő embert tépet ketté. Hektór meggyalázását szánakozva *nézték* az istenek (Il. XXIV. 23 *τὸν δ' ἐλαίρεσκον μάκαρες θεοὶ εἰσοροῶντες*), míg Mettius széttépetésének szörnyű látványát senki sem bírta elviselni (I. 28,11): *avertere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos*,²¹ — mint ahogy Athéné is undorral fordult el Tydeus kannibál tettétől (Apollod. III. 6,8).

¹⁵ Vö. A. Rosenberg: RE «Romulus» 1083 skk.; Einl. u. Quellenk. Berlin 1921. 117.

¹⁶ Vö. Rosenberg: 191.

¹⁷ Vö. W. Schur: i. h. 653 skk.

¹⁸ I. m. 118.

¹⁹ Vö. Spectaculum. A «tragikus» történetírás egy motívuma Liviusnál és Tacitusnál. MTA I. ÖK 28 (1973) 345 skk.

²⁰ Vö. G. Binder: Aeneas und Augustus. Meisenheim a. Gl. 1971. 177 sk.

²¹ Vö.: RE Suppl. XI «Corn. Tac.» 459 sk. — A kivégzések, hullahegyek stb. *látására* csak a zsarnok-ábrázolások tipikus szörnyetegei (Agathoklés, Caesar, Vitellius, Domitianus. . .) képesek; vö.: A római manierizmus kérdéséhez. Ant. Tan. 20 (1973) 151; az itt id. helyek kiegészítésül l. még Diod. XX. 71,3 (Agathoklés); Luc. VII. 789 sk., különösen 797 *ne laeta furens scelerum spectacula perdat*; IX. 1044 sk.

Szokása szerint a fokozhatatlant csigázta tovább Lucanus²² is a massiliai tengeri csata leírásában (Phars. III. 509—762), amely Bëssos és Mettius halálának párhuzamát további szempontokból világíthatja meg. Az *egész* interpretálásának itt nem volna értelme,²³ csak az előbbieken érintett vonatkozások kifejtését tekintjük feladatunknak.

Láttuk, milyen belemagyarázásokra adott alkalmat a *(δια)σφενδονάω* ige használata Bëssos kivégzésének változataiban: akadtak, akik a felszabdalt holttest darabjait szóratták volna szét, mások csak a keresztrefeszítetre lődöztek parittyáikkal. A hellénisztikus történetírás hírhedt hóhérkínzásokatalógusában, Agathoklés kegyetlenkedéseinek részletezésében (Diod. XX. 71,2) egyebek közt azt találjuk, hogy némelyeket *katapeltésre*²⁴ kötözve nyilatgatott agyon (*τοῦς δ' εἰς τοῦς καταπέλτας ἐνδεσμεύων κατετόξευεν*). Lucanus hasonlóképpen kombinálja a hagyományból — vagy a szónoki példatárakból — ismeretes halálnemeket: valakinek a levágott jobbja rajtamarad a megmarkolt hajón (610—), mikor utánanyúl a bal kezével, azt is levágják (616); mégis túltesz a görög Kynégeiroson, túl a római Aciliuson (Suet. Iul. 68), mert *clipeo telisque carens* (618) csonka testével fedezi bajtársait, majd végül — élő lövedékként — pusztá súlyával próbálja elsüllyeszteni az ellenséges bárkát (625 — *hostilem... insiluit solo nociturus pondere puppem*). Még félelmetesebb a vaskampóval (635 *ferrea manus, λαβή*) elragadott Lycidas sorsa, mert társai nem engedik (637 *sed prohibent socii suspensaque crura retentant*): *scinditur avolsus* — mint Mettius, de Lucanus tovább részletezi a széttépett tagok — utoljára a tüdő — külön-külön halódását is. Mikor a parittyá ólomlövedékétől talált Tyrrhenus érzi, hogy nem halt meg, csak a szeme ugrott ki, *ballistának* állíttatja be magát (716 — *sicut tormenta soletis, me quoque mittendis rectum componite telis*), és vakon, de nem hiába hajigálja a halálos gerelyt (722). Ugyanígyen valószínűtlen változatossággal pusztulnak a hajók: *multaque ponto praebuit ille dies varii miracula fati* (633—), — mint ahogy a szenvedések, sebesülés- és halálnemek sokaságát a hellénisztikus történetírók is refrénszerűen²⁵ ismételtetik (pl. Diod. XVII. 58,4 a perzsa kaszásszekerek okozta pusztulásról: *πολλὰς καὶ ποικίλας διαθήσεις θανάτων ἀπειργάσατο*, ugyanígy 13,1 vagy 84,4; Agathoklés embermészárlásáról XX. 72,2 *ποικιλώτατος φόνος*), és ez bukkan fel még Trója utolsó éjszakájának vergiliusi ábrázolásában (Aen. II. 368 —) is: *crudelis ubique luctus, ubique pavor et plurima mortis imago*.

A «műhelydolgozat» szűk részlettémájának — egy *félreérthető kifejezés* változatos utókorának — vizsgálata egy világszerte ismert *ritus* dokumentumainak és magyarázatkísérleteinek panorámájává tágult nemrég K. S. Versnel «*Sacrificium lustrale*» c. tanulmányában.²⁶ Az adatokban és problémákban

²² Vö.: Lucanus-tanulmányok, III. Ant. Tan. 25 (1978) 77 skk.

²³ Vö. E. Burck: Vom röm. Manierismus. Darmstadt 1971. 8 skk., irod. a 9,3. jegyzetben.

²⁴ Itt persze az *így* nevezett kínzószerszámról van szó; vö. IV. Makkab. 8,13. Ezt az utóbbi felsorolást talán csak a hieronymusi vég-látomás (Ad Heliod., PL XXII. p. 601 sq.) valóban manierista, XVI. századi ábrázolásai múlják felül, l. pl. A. Hondorff «Theatrum historicum» c. példagyűjteményének (1586) címlapját «Az antikvitás XVI. sz. képe» c. kísérletünk (Bp. 1960) 227. lapján.

²⁵ «Topisch»: F. Jacoby: RE «Kleitarchos» 649.

²⁶ H. S. Versnel: *Sacrificium lustrale*. The death of Mettius Fuf. Mededel. van het Nederl. Hist. Inst. te Rome 37 (1975) 97 skk. — L. még azóta: J. Puhvel: Victimal hierarchies in Indo-eur. animal sacrifice. AJPh 99 (1978) 356 skk.

gazdag, csábítóan logikus okfejtés a liviusi Mettius Fufetius-jelenet körültekintő interpretációjából indul ki: a J. Bayet—G. Baillet-féle Livius-kiadás észre nem vett hivatkozását (*ad I. 28,9*: «Cp. une scène analogue, plus développée, au livre XXVIII. 26—29»). elmélyítve lényegbeli párhuzamosságot, sőt azonosságot fedez fel Tullus Hostilius oratiója és Scipiónak az új-karthagói zendülést lecsillapító szónoklata, ill. lustratiós eljárása (XXVIII. 26—29) között. A *lustratio*-ról közbeiktatott külön kitérés (100 skk.) tisztázni igyekszik a *lustrum*, *lustratio exercitus* (*classis, agri, urbis*), *amburbium*, *circumambulatio* és *suovetaurilia* rokon jelentését, vagyis lényegében a (befelé) tisztító, (kifelé) bajelhárító körüljárás vagy elhatárolás alapító, oltalmazó, erősítő funkcióit. A körüljárás változata (korrelatívuma) a darabokra vágott áldozati állat (vagy kivégzett személy) részei közt való átvonulás szertartása, amelynek azonos funkcióihoz a *talio*-alapon végrehajtott megtorlás járul. Vagyis a Livius előadásában (I. 28,1) olvasható *sacrificium lustrale* szervesen összefügg a *castrorum coniunctio*-val, Alba és Róma seregeinek, lakosainak, a két városnak (újra)egyesítésével, a *sacrificium* tárgya pedig az, aki az összetartozandóságot veszélyeztette: Mettius Fufetius (ill. az új-karthagói táborban a zendülés szítói).

A *dichotomia* (vö. *karath berith* «hew an alliance», ὄρκια τέμνειν, *foedus ferire*)²⁷ rítusának értelmezéséhez Versnel az Ótestamentum «klasszikus» szövetségkötési helyeitől (Gen. 15,9—10: Felele neki — azaz Ábrámnak — az Úr: Hozz nékem egy három esztendőös üszőt, egy . . . kecskét és egy . . . kost. . . Elhozá és kétfelé hasítá azokat, és mindeniknek fele részét a másik fele része átellenébe helyezteté. . . ; vö. Jerem. 34,18) a Nagy Károly-mondakör áruló Ganelonjának felnégyeléséig, az ókori Előázsiától az európai középkorig rengeteg, tanulságosnál tanulságosabb példát sorol fel, amelyeknek reprodukálása és taglalása itt nem lehet célunk.²⁸ (Béssosról a szemle végén mindössze ennyit olvasunk: «Viewed against this background, we need no longer be amazed at the cruel punishment of B. by Alexander, who had this treacherous character torn apart by firtrees. . . »)

Felidézünk azonban a makedón hadsereg lustratiós szertartásának liviusi leírását (Polybios nyomán, XL. 6,1—2 *lustrandi exercitus . . . sollemne est tale: caput mediae canis praecisae et pars ad dexteram, cum extis posterior ad laevam viae ponitur; inter hanc divisam hostiam copiae armatae traducuntur. . . 5 Mos erat lustrationis sacro peracto decurrere exercitum*; hasonló boiótiai szokásról ír Plutarchos, *Quaest. Rom.* 111), valamint Curtius Rufusnak azt a helyét (X. 9,11—12 *Macedonum. . . reges ita lustrare soliti erant milites, ut discissae*

²⁷ Vö. E. Bickerman: «Couper une alliance». *Arch. d'hist. du droit orient.* 5 (1950—51) 133 skk. További irod.: Versnel: 113,69. — Témánkat további párhuzamokkal gazdagította legújabbban W. Speyer: *Eine rituelle Hinrichtung des Gottesfeindes: die Zweiteilung.* *Rhein. Mus.* 123 (1980) 193 skk. Pythios fiának büntetése: 203; a makedón *lustratio*: 204; Mettius Fufetius: 206; ide vonható még az áruló Júlász „középen elhatalása” is (*Acta ap.* 1,18 *ἐλάκησε μέσος*, vö. *Mt.* 24,50 és *Lk.* 12,46); 205,40.j. Béssos kivégzésének mőljára és historiográfiai változataira Speyer nem tér ki.

²⁸ Vö. mindenesetre O. Masson: *A propos d'un rituel hittite pour la lustration d'une armée.* *RHR* 137 (1950) 5 skk.; maga a szöveg: KUB XVII. 28; IV. 45—56; vö. A. Goetze: *Kleinasiens.* München. 1933. 121,9; 145,7; 154,1. — A régi magyar irodalomból egyetlen példát idézünk: *Szamosközy István* erdélyi történetében (II 327) egy áruló „Béssos vagy Mettius” büntetését szövegi el, „hogy az a lott szavát szökésével máshova hurcoló embernek a holtteste is — önmagától elpártolva — többfelé legyen elszórva, intő példának minden jövőbeli árulóknak”.

canis viscera ultimo in campo, in quem deduceretur exercitus, ab utraque abicerent parte, intra id spatium armati omnes starent, hinc equites, illinc phalanx), amelyben a diadochosok közt rögtön Nagy Sándor halála után fellángoló viszály megszüntetéséről (ill. annak ürügyéről) van szó.

Ide kívánczik Hérodotos tudósítása is a lyd Pythiosról, Kroisos unokájáról, aki a nagykirályhoz fűződő vendégbarátsága címén azt merészelte kérni Xerxéstől, hogy öt fia közül a legidősebbet hagyja ott neki öregsége gyámolául (VII. 38). Xerxés *otthagyja*: haragjában kettévágatja (39 *ἐκέλευε . . . μέσον διαταμῆν*) a féltett fiút, és a milliós sereg az út két szélére vetett *ἡμίτομον*-ok között menetel tovább Európa felé. Ez a történet régóta foglalkoztatja a kutatókat: felfoghatjuk a keleti kényuraság szemléltetésére szánt ijesztő betétnek, esetleg egy korábbi — Dareiosszal kapcsolatban (IV. 84) elmondott — perzsa király-anekdota megkettőzésének, vagy — H. W. Haussig megjegyzését²⁹ követve — hadjáratokat bevezető barbár emberáldozatnak (vö. VII. 180), vagy S. Eitrem sejtése szerint³⁰ az előbb (VII. 37) említett napfogyatkozás kiengesztelésének; Versnel magyarázata (107) azonban természetesebb: Pythios kivétel-kérése a fegyelmet veszélyeztette, Xerxés szemében hűtlenségnek, szinte árulásnak minősülhetett, így az egység megbontója (ill. annak legféltettebb fia) a maga *egy-ségének* kettévágásával bűnhődött, a *discordia* csirájától mintegy megfertőzött sereg pedig, miközben átvonul a két *ἡμίτομον* között, megtisztul, újból *egységgé* «szövetkezik».

Így illeszkednek egyetemes összefüggések szabta helyükre azok a frappáns adatok is, amelyeket Horváth János az ún. «kutyá-eskü» magyarországi dokumentumaiként tárgyalt.³¹ Szövetségek kötésekor nemcsak a kúnok, hanem eleink is egy kutyát hajszoltak át a szerződő felek között és kardjukkal összekaszabolták, mintegy annak jeléül, hogy ilyen sors éri a kötött szövetség megbontóit. Hasonló «undorító és pogány» dolgokat műveltek békekötéskor vagy eskütétel alkalmából is, például amikor IV. Béla fia (V. István) a kún fejedelem leányát vette el feleségül, a lakodalom kún vendégei egy karddal kettévágtott kutyára fogadták, hogy az országot védelmezni fogják a tatárok ellen.

Próbáljuk meg összefoglalni a dolgokat. Annyit bizonyosan állíthatunk, hogy Nagy Sándor hadjáratának korai feldolgozói nem részletezték a Dareiosgyilkos, áruló Bëssos halálának körülményeit. Az egyre kalandosabbá színeződő («tragikus») hellénisztikus hagyomány formálódásában feltehetőleg fontos szerep jutott egy termékeny félreértésnek, a *(δια)σφενδοῦν* ige *eredeti* jelentésben való használatának: így történhetett, hogy az áruló, először megcsonkított, majd kettéhasított, az út szélére vetett (vagy kifüggesztett) satrapa sorsának ábrázolásában hatásosnak találták a *σφενδομή* — vagyis parittyá — minél «drámaibb» alkalmazását, egészen odáig, hogy tagjainak «szertehajigálását» Plutarchos valamelyik forrása már két összehajlított, majd eleresztve szétcsapódó fával végeztette. A «fenyőhajlító» útonálló receptje szerint eljáró Théseust aligha tehetjük meg Nagy Sándor mítikus példaképének, annál inkább Achilleust, akinek «vészes haragja» nemcsak Coriolanus történetében, hanem a Bëssos sorsát reprezentáló Mettius Fufetius kettészakításában — Hektór meghurcolásának akárhány párhuzammal valószínűsíthető megdup-

²⁹ Herod. Historien. Stuttgart 1971. 727.60. j.

³⁰ Vö. S. Reinach: REG 26 (1913) 359 skk.

³¹ Horváth J.: Török pol. intézmények nyomai a középkori magyar állam életében. Ethnogr. 79 (1970) 270 skk.

lázásában — is jelentkezik a római hajdankorról szerkesztett regényes-drámai fikciókban. Mindezt tanulságosan egészítették ki a világszerte dokumentálható *sacrificium lustrale* rítusára vonatkozó változatos adatok; mi azonban az esetleg túlságosan távolinak minősülő néprajzi és vallástörténeti párhuzamok erőltetése helyett elégedjünk meg a hellénisztikus történetírásban megfigyelt folyamatok és tendenciák római átvételének és az annalisták merész szerkesztményeiben kitapintható alkalmazásának tényeivel.

II

(ŠARRUKĪNU) — ABDALÓNYMOS — CINCINNATUS (SERRANUS)

Annak idején Kyrosszal kezdett, Semiramisszal folytatott vizsgálódásaink során — lépésről lépésre haladva — a Nagy Sándor-hagyomány nem egy mesés vonását is sikerült tisztáznunk. Ide tartozik pl. az ókori keleti uralkodók csatornaépítési kötelezettsége, amelynek távolabbi összefüggéseit a hazai Csörsz-mondáig követtük. Nem térek ki most a «sziklavágó» (Kūh-ken) hős csákányos alakjára, csak megemlítem, hogy a Nagy Sándor-vulgatában — természetesen — az is tetten érhető, amint a király (Curtius Rufus előadásában: V. 6,12–14) az úttalan iráni fennsík «világvégi» hegyi törzsei ellen harcolva «elsőnek tör utat fejszéjével a jégen át» (*primus... dolabra glaciem perfringens iter sibi fecit*). Mondanom sem kell, hogy Hannibal kíséretének görög propagandistái kaptak a lehetőségen és hőjükkel az Alpések «áttörése» közben ugyanilyen «sziklavágói» — semiramisi vagy héraklési — teljesítményeket végeztek. (Corn. Nep., Hann. 3,4 . . . *loca patefecit, itinera munuit, effecit, ut ea elephantus ornatus ire posset, qua antea unus homo inermis viz poterat reperere*; Sil. It. III. 516 *rumpit inaccessos aditus*. . . ; 520 *luctantem ferro glaciem premūt*.) Még a bizánci Tzetzésnek a Diodóros-fragmentumok közt (XXV. 19) olvasható versei is őriznek valamit a *pūn* «sziklavágó» mítikus példaképeinek vonásaiból: *καὶ τούτων* (sc. Ἀλπιανῶν ὄρεων) *τὰ δυσείσβολα καὶ πέτρας κατατέμνων* . . .

Vagyis Hannibal — hódolójának képzeletében — ugyanazt művelte, mint a mesék Semiramisa (vö. Polyain., Strat. VIII. 26: «. . . megközelíthetetlen sziklákat igáztam le vassal; utat nyitottam szekereimnek ott, ahol különben vadállatok sem jutottak keresztül. . .»), vagy amivel az asszír Sargon dicsekszik (Textes cunéiformes du Louvre, III. 6): «Erős bronzcsákányt adtam embereim kezébe; mint a homokkövet, úgy faragták a magas hegy szikláit. . .» Hannibal tehát nemcsak a hódító Nagy Sándor vonásait vette át, hanem a közelkeleti nagy építőhérosokéit is. A Strabónnál (XI. 14,6 p. 528) és Plutarchosnál (Luc. 31—) olvasható hagyomány szerint Armeniában ő építette az Araxes menti Artaxata városát. Ezeket az adatokat legújabban is¹ történeti valóságnak fogadták el, de alkalmasint helyesebben fogalmazta a tényállást annak idején Mommsen: «. . . ist sicher Erfindung, aber es ist bezeichnend, wie Hannibal, fast wie Alexander, mit den orientalischen Fabeln verwachsen ist.»²

Ezeknek az egyebek közt Semiramis vagy az akkádi Šarrukīnu nevéhez fűződő «keleti meséknek» váratlan felbukkanását figyelhetjük meg a Nagy Sándor-vulgata egyik mellékszereplőjével kapcsolatban. A sidóni (vagy tyrosi) Abdalónymosra gondolunk (Diod. XVII. 47; Curt. Ruf. IV. 1,19–26; Iust.

¹ Pl. H. Treidler: Kl. Pauly I. 615; H. Volkmann: *ibid.* 616.

² Röm. Gesch. I⁷. Berlin 1874. 747.

XI. 10,8 —; Plut., De fort. Alex. 2,8), akiben a modern kutatás³ az ún. Nagy Sándor-szarkofág készítettőjét sejtí. Ez az Abdalónymos ('abd' alonim)⁴ volt — az épületessé színezett történet szerint — az ottani királyi családnak az az önzetlenül félrehúzódo tagja, akit Alexandros — *cum operam oblocare ad puteos exhaustiendos hortosque inrigandos solitus esset* (Diodórosnál ugyanígy: *μισθοῦ μὲν ἀντλοῦντα, ὀάξει δὲ τοῖς τυχούσιν ἐσθῆτι χρώμενον*), *misere vitam exhibentem* — királyi székbe ültetett. Érthető, hogy a hellénisztikus «Sensations-historie» — személy szerint alkalmasint éppen Kleitarchos — *διὰ τὸ τῆς περιπετειᾶς παράδοξον* (Diod. XVII. 46,6) kedve és ízlése szerint részletezte a Šarrukínu-mítosz vonásaival felékesített történetet,⁵ és azon sem fogunk csodálkozni, ha a római annalisztika találékony képviselői az egészet — az «erényes ősi Róma» nagyobb dicsőségére⁶ — Rómába tették át.

Így kerekedett ki az erényes, szegény T. Quinctius Cincinnatus megható története, akiről nemrégiben még minden kisgimnazista tudta, hogy Livius előadása szerint (III. 26,9) «vagy árokásás, vagy szántás, de minden biztonnyal földművelő munka közben» (*seu fossam fodiens palae innixus, seu cum araret, operi certe agresti intentus*) fogadta telkén a senatus küldötteit, akik megkérték, hogy öltösn togát és úgy hallgassa meg az üzenetet. Az ámuló Cincinnatus beküldi feleségét, Raciliát (az illető szerző még az asszony nevét is tudta!) a kunyhóba, onnan hozatja elő az ünneplőt, majd letörölve magáról a port és verítéket, rongyok (vagy meztelenség) helyett díszöltözetben veszi át dictatori kinevezését.

Annyit még számon szokás tartani, hogy ez a szép elbeszélés a korai-köztársasági idők legendás dictatoráról — megható részleteivel egyetemben — késői (mindenesetre «tanulságos»)⁷ kitalálás; jellemző, hogy a történet változataiban⁸ a *gens Atilia* több képviselője is szerepel; a bonyolult helyzet tisztázásával azonban mindmáig adós maradt a kutatás. Végső soron az ősi Šarrukínu-mítoszra kell visszanyúlnunk, a babiloni ékirásos táblákról ismert Akkíra, a «vízmeregető» kertészre, «akit Ištar szerelmével ajándékozott meg», és aki — mint diadalmas király — «magas hegyeket hódított meg bronzcsákányával».⁹ Ezt a mítoszt nemcsak a későbbi — asszír — Šarrukínura, nemcsak Ellil-banira vagy Beletarasra stb.¹⁰ ruházták át, hanem — a jelek szerint — Tyros városának uralkodóira is.

³ Vö. K. Schejold: Der Alex.-sarkophag. Berlin 1968; J. Seibert: Alex. d. Gr. Erträge der Forschung. Darmstadt 1972. 58; legújabban V. v. Graeve: Der Alex.-sarkophag und seine Werkstatt. Istanbul. Forsch. 28. Berlin 1970. 123 skk.

⁴ L. P. Goukowsky jegyzeteit is Diod. XVII. könyvének Budé-kiadásához (Paris 1976), 200.

⁵ A RE egykori cikkírója (J. Kaerst, «Abd.» 22) csak ennyit jegyzett meg: «Die Erzählung scheint sagenhaft ausgeschmückt zu sein.» Šarrukínu-Sargon történetéről vö. G. Binder: Die Aussetzung des Königskindes. Meisenheim a. Gl. 1964. 162 sk.

⁶ Vö. H. G. Gundel: Kl. Pauly I. 1189; «C., dessen Gestalt man einen hist. Kern zubilligen muss, gehört als Kleinbauer und als Verkörperung altrömischer *virtus* in die Reihe der in späterer Zeit mit Liebe ausgestalteten *exempla maiorum*.»

⁷ H. G. Gundel: i. h.: «späte Konstruktion, aber aufschlussreich für das spätere Geschichtsbild.»

⁸ Cic. Sest. 33,72; Cato m. 16,56; De fin. II. 4,12; Val. Max. IV. 4,5; Front. Strat. IV. 3,3; Plin. N. h. XVIII. 3,20; Flor. I. 5,12. — A régi Pauly «Atilii»-cikke (I. 2022) ma is jó eligazításul szolgál.

⁹ Cuneiform Texts from Babylon. Tablets in the BM. 13. Pl. 42 —; idézi (további irodalommal) G. Binder: i. m.

¹⁰ Vö. P. Goukowsky: i. m. 200 sk.

A «kertészből lett király» mítikus képének elemeit tapinthatjuk ki a «szegény Serranus» alakjában is. A színes, de szétfolyó hagyomány adatait — Joh. Fr. Gronovius és Jac. Perizonius úttörő kísérleteitől a legmodernebb prozopográfiai tanulmányokig — senkinek sem sikerült összehangolnia. Nem is sikerülhetett: E. Klebs, a RE «Atilius»-címszavának szerzője, aki a hol Cincinnatusszal, hol Regulusszal, vagy külön Serranusszal operáló auktorok utalásait legalaposabban vizsgálta,¹¹ joggal állapította meg, hogy a «degréibb» Atilius Serranusról szóló elbeszélés bizonyos történeti elemeknek «nyelvi tudatlansággal» való elegyedéséből formálódott, miközben mindenki gondosan ügyelt arra, hogy a konstrukció mesterkéltségét — és tarthatatlanságát — véletlenül se árulja el holmi pontosabb, ellenőrizhető közléssel. A modern olvasó nem gondol arra, hogy «az ekeszarva mellől elszólitott magistratus» szép kifejezése (Thes. II. 400,64—) mögött történeti valóságként még leginkább az i.e. I. század Rómájának múlt-színező romantikáját vagy nosztalgiját ragadhatjuk meg. Vergilius közönsége büszkén hallgathatta — a «nagy» Cato, a Gracchusok és Scipiók, *duo fulmina belli*, említése után — a «szegénységében is hatalmas» Fabriciust és a «vetéssel elfoglalt» Serranust (VI. 843 — *parvoque potentem Fabricium vel te sulco, Serrane, serentem*), és a legmegátalkodottabb *Vergiliomastian*nak sem jutott volna eszébe a *sulco serentem Serranum* enniusi éthosú alliterálását, egyben a *Serranus*-név «etimológiájának» közbeszövését a modern prozopográfussal egyetértőleg «sprachliche Unkenntnis»-nek bélyegeznie. Pedig a tetszetős és felkapott «magyarázat» (pl. Plin., N.h. XVIII. 3,20 *serentem invenerunt dati honores Serranum, unde ei et cognomen; aranti... Cincinnato viator attulit dictaturam*; Persius scholiastája egynek magyarázza a kettőt, I. 74: *qui — sc. Cincinnatus — a serendo nominatus est Serranus*) valóban nem *veriloquium*, mert a *gens Atilia* «Serranus»-cognomenének a hasonló hangzáson kívül semmi köze a *serere* igéhez: eredetileg *Sar(r)-anus*-nak hangzott, ami pedig «tyrosit» jelent. Gellius kifejezetten megírja (XIV. 6,4): amiképpen Makedonia neve korábban Émathia, Thessaliáé Haimonia volt, Tyrost is *Sarrának* mondták (vö. Sil. It. I. 72; VI. 468; IX. 202 *qui Tyria ducis Sarranum ab origine nomen*).

Ha tehát a jobb Vergilius-kommentárok¹² a «vetegető» Serranus történetét «gyanús»-nak minősítik, ezt nem alaptalanul teszik. Éppen csak arra nem gondoltak, hogy a «tyrosi» Abdalónymosnak a római annalsztikában T. Quinctius Cincinnatusként vagy Atilius (Regulus) *Sar(r)anusként* való felbukkanása — tekintettel a «tyrosi» Hannibal nagysándori kapcsolataira — nemcsak, hogy nem «gyanús», hanem éppenséggel nagyon jól magyarázható.¹³

¹¹ I. h. 2094 sk. hasáb. — Abdalónymos *vagy* Cincinnatus: vö. *Pigler A.*: Barockthemen. II. Bp. 1960. 348.

¹² Pl. a Plessis—Lejay-féle (Paris 1929), *ad loc.*: «en tout cas, l'anecdote est suspecte.»

¹³

*Multa retro rerum iacet atque ambagibus aevi
obtegitur densa caligine mersa vetustas,
cur Sarrana dicent Oenotri numina templo,
regnisque Aeneadam germana colatur Elissae, —*

mondhatjuk el Siliusszal (Pun. VIII. 44 skk.) nemcsak Annáról, Dido nővéréről, hanem a hellénisztikus — «nagysándori» — Hannibal-kép messze mutató összetevőről is. A «geschäftige Sage» római lecsapódásairól, vagyis az itáliai *Aeneas Indiges*-szel kapcsolatba hozott karthagói *Anna (Perenna)* mondájának szorgos fabrikálóirol vö. *L. Preller—H. Jordan*: Rön. Myth. I³. Berlin 1881. 344; II³. Berlin 1883. 142.